

TARNÓI LÁSZLÓ

ÉRTÉKÍTÉLETEK A MAGYARORSZÁGI NÉMET NYELVŰ IRODALMI ÉLETBEN A 18–19. SZÁZAD FORDULÓJÁN

A 18–19. század fordulóján különösen nagy jelentősége volt a magyarországi németnyelvűségnek. Az ország három és fél millió magyar lakosa mellett egymillió német élt, és ekkor már nemcsak a szepességi vagy a nyugat-magyarországi városokban, hanem többek között az ország politikai, gazdasági és szellemi életében a 18. század utolsó harmadától ismét a legjelentősebb szerepet betöltő és számarányaiban is robbanásszerűen fejlődő Pest-Budán is, ahol azokban az években többnyire csak vásári napokon vagy az országgyűlések éveiben lehetett magyar szót hallani. Schedel-Toldy Ferenc Budán élő szülei sohasem tanultak meg magyarul, Michael Grünwerth pesti nagykereskedő pedig, aki kapcsolatokban gazdag, hosszú és tevékeny életet élt Pesten, 1791-ben saját költségén németül kiadta a budai országgyűlés cikkelyeit, egy évtizeddel később ugyancsak németül jelentetett meg egy munkát az osztrák–magyar kereskedelem kérdéseiről – *egy fél évszázad után, 1843-ban, ugyanott, 79 évesen Kossuthért lelkesedve, csak úgy érthette meg a magyar Pesti Hírlapot, hogy annak cikkeit számára az ifjú korában nehéz sorsú Falk Miksa órabérben németre fordította.*¹

De ebben az időben a városi polgárság mellett a magyar nemesség nagy része, sőt sok esetben más nemzetiségek egyik vagy másik jeles képviselője is könnyebben értett és szóló németül, mint magyarul, és ezért németül írta szélesebb vagy szűkebb körben publikussá tett tudományos értekezéseit, naplóját és nem ritkán verseit is. A vagyonát elkártyázó Akáts Ferencet pl. művészi képességei mellett kifogástalan német kiejtése alkalmassá tette arra, hogy 1803-ban Goethe rendkívül igényes weimari színházának, később pedig mintegy három évtizeden át az egész német nyelvterületnek sztárszínésze legyen; egyidejűleg az ugyancsak magyar Korompay József ugyanezeknek a színházaknak megírta a korabeli német slágerlovagdrámát *Rudolf von Felsek oder Die Schwarzhäler Mühle* címmel, kísértetekkel, kínzókamrával, mérgezéssel és bécsies tündérvjáték-betétekkel (a pesti német színházakban 1811-ig, Schillert is megelőzve, 34-szer adták elő), vagyis mindazzal, ami akkor a német nagyközönséget szórakoztatta.

De talán még eklatánsabb példa a németnyelvűség és a magyarság bonyolult kapcsolatrendszerére, hogy a *cseh* Franz Xavier Girzik, a *pest-budai* színtársulat színésze és operaénekes *németül* írta meg az annak idején egyik legjelentősebb *magyar nemzeti* tárgyú drámát Szent István királyról, a *Stephann der erste König der Hungarn*t, alcíme szerint „a magyarok nemes nemzetének ajánlva tisztelőjétől, a szerzőtől”.

A korabeli, vagyis 1800 előtti és utáni német nyelvű irodalmi élet történelmi jelentősége mindenekelőtt azzal támasztható alá, hogy a nagy lélekszámú német polgárság hirtelen megnövekedett olvasói és kulturális fogadóképessége szükség-szerűen kikövetelte magának a német színházakat, a német könyvkiadást, a né-

¹ FALK Miksa, *Kor és jellemrajzok*, Bp., Révai Testvérek Irodalmi Intézete, 1903, 3.

met könyvimportot, a helyben megjelenő német zsebkönyveket, almanachokat, kalendáriumokat, főképpen pedig a legkülönbözőbb nívójú folyóiratokat. Vagyis eleven irodalmi és kulturális élet támadt ott és akkor, ahol és amikor 1795 május-júniusának ítéletei (a vérveszteségek, a börtönbüntetések, a megfélemlítés) s a minden addiginál szigorúbb cenzúra a magyar nyelvű irodalmi és kulturális életet úgyszólván teljességgel megbénította. A szomorú események következményei miatt így hárult a magyarországi német nyelvű írókra az általuk mindig is érvényesített német–magyar közvetítő szerep mellett, 1795 és körülbelül 1810 között, kivételesen egyfajta helyettesítő szerep is.

Jelentőségét különösen is aláhúzza, hogy a mind ez ideig feltáratlan hatalmas szöveganyag az abban megfogalmazott értékítéletek gazdag sokfélesége ellenére úgyszólván minden részletében azt igazolja, hogy Magyarország korabeli német nyelvű írói fenntartás nélkül kötelezték el magukat a Magyar Királyságnak, a mindenkori magyar érdekek bel- és külpolitikai főirányaival teljes mértékben azonosultak. Ezt az azonosulást természetesen sokszínűvé differenciálta a szerzőknek a világnézeti, neveltetési, szociális vagy sajátos egyéb körülményeiből, például a regionális településtörténeti tradíciók élményéből fakadó egyéni látásmódja. (Az értékítéletek kialakulása szempontjából annak is lehet például szerepe, ki, mikor, honnan és hová települt a Magyar Királyságba.) Egyfelől jellegzetes magyar patriotizmusuk, másfelől műveltségüknek minden más nemzetiségnél magától értetődőbb német forrásai következtében egész szemléletviláguk – minden individuális különbség ellenére – homogénebbnek bizonyult, mint a korabeli magyar nyelvű szerzőké.

Írásaikban a kifejezetten magyar értékek vállalása és a magyar érdekek képviselése számos tartalomtipológiai változatban érvényesült, többek között a nyelv, a történelem, az aktuális bel- és külpolitika megítélése során, de gyakran elvontabb kérdések fejtegetése kapcsán is, ha például művészetről, erkölcsről vagy valási meggyőződésükről szóltak.

Nyilvánvaló, hogy a nyelv, amely nem véletlenül kap minden nemzet-meghatározásban elsőrendű helyet, s ezért méltán emelkedik általában is a legfőbb nemzeti érték rangjára, mindenekelőtt az azonos nyelvű írók és tudósok részéről számíthat kimagasló értékítéletekre és megbecsülésre. (Egészen természetes tehát, hogy Dugonics Andrástól és Kazinczy Ferencről Kosztolányi Dezsőig és Lőrincze Lajosig a magyar nyelv számtalan magyar nyelvű dicséretét olvashatjuk, s éppígy Martin Opitztól kezdve szakadatlan láncolatban mind a mai napig németül a német nyelvét.) Annál feltűnőbb, hogy az 1800-as évek elején oly sokszor írnak magyarországi németek – természetesen németül – versekben, cikkekben és tudós elemzésekben a magyar nyelv kimagasló értékeiről és művészeiről. 1806-ban például „Hazánk magasztos őseinek ajánlva” *Pannonia nyelve* címmel alkaioszi strófákban írt német óda dicséri Pesten a magyar nyelv „csodaerejének szárnyalását”, a kulturális értékek kifejezésére való alkalmasságát, fejlődőképességét, a nagy európai nyelvek, a német, az angol, az orosz, a spanyol, az olasz és a francia mellé és fölé helyezve azt. Igazolásképpen a szerző az óda lábjegyzetében „határtalan tisztelettel” sorolja fel a magyar nyelv művészeit, Gyöngyösit, Ányost, Batsányit, Virágot, (Baróti? Barczafalvi?) Szabó Dávidot, Rájnist, Révait, Kazinczyt, Csokonait, Dugonicsot, Verseghyt és végül „Himfy-Petrarcát”, akiknek kiművelt magyar nyelve – így az óda – „az ezüstösen csengő franciákéval” vetekszik.²

² *Pannonia's Sprache, Unsern erhabnen Vätern des Vaterlandes wegen der zur herrschenden erhobenen vaterländischen Sprache geweiht*, Pesth, Joseph Eggenberger, 1806, 2.

A Weimarban megjelenő *Der Neue Teutsche Merkur*ban 1802-től 1808-ig tanulmányok egész sorában (40 tanulmányban mintegy 400 oldalon)³ ünneplik magyarországi német nyelvű szerzők a magyar nyelvű költészet legújabb eredményeit, *eredeti szövegekkel*, versidézetekkel (Kisfaludy Sándortól, Dessewffy-től, Kazinczytól), nyersfordításokkal és szövegmagyarázatokkal dokumentálva a magyar nyelv kitűnő alkalmasságát a költői kifejezésre. (A nyersfordítások és szövegmagyarázatok egy részének szerzője Andreas Friedrich Halitzky, a pesti egyetem 1784-ben alapított Német Tanszékének második tanszékvezetője, aki a korabeli magyarországi német költészetnek is egyik jeles képviselője volt. A tanulmányok ismeretlen szerzője kitűnő érzékkel Csokonait tartotta ugyan a magyar nyelv legjelesebb korabeli művészenek, így tőle is ígért ismételt próba fordításokat, ezekkel azonban ez ideig nem találkozunk. Talán el sem készültek. Lehetséges, hogy az ő eredetiségének németre való átültetése nehezebbnek bizonyult, mint a nyelvében, tartalmában és költői képalkotásában egyaránt „németesebb” tendenciájú Kisfaludy Sándoré vagy Kazinczyé. Annál többet és találóbbat ír Csokonai nyelvi sokszínűségéről és költői bravúrajairól.) Vizsgálatunk szempontjából azonban a legfontosabb, hogy a korabeli Európának azon a pontján, ahol annak idején a költői értéket minden más értéknél többre tartották (vagyis Weimarban, az 1800-as évek elején), *magyarországi német szerzők* meggyőző példákkal és érvekkel biztatták *weimari német* kortársaikat arra, hogy – akár más nyelvek helyett is – mindenképp a magyar nyelvet tanulják. 1802 decemberében például a következőket olvashatjuk a *Merkur*ban:

„Vajon nem kellene-e számos magyar költeménynek és eredeti színdarabnak a külföldieket a magyar nyelv tanulmányozására ösztönöznie? A magyar nyelvet – annak pártatlan ismerői szerint is – teljességgel a költészetre teremtették. A nyelv telve a legszebb képekkel, és természete által szabott metrikája akárcsak a görögé; a magyar költők valamennyi görög metrummal igen könnyen élnek, és nyelvük zenekíséret mellett jól énekelve akár az olasszal is felveszi a versenyt. (...) És mily pontosan megvilágítja a magyar nyelv a magyar nemzet karakterét! Minden tekintetben megérdemelné tehát, hogy a nyelvileg művelt németek inkább ezt a nyelvet tanulják, mint a dán, a svéd, az orosz és a spanyol nyelvet.”⁴

Egy öt esztendővel későbbi tanulmány pedig ugyancsak a weimari folyóiratban a következő észrevételeket fűzi az ott bemutatott magyar versekhez:

„Íme néhány bájos magyar vers. A mellékelt német fordításból (noha az az eredeti színvonalát nem éri el) az irodalmat kedvelő német barátaink látni fogják, mely szépségre és erőre képes a költészetben a magyar nemzeti nyelv, és bizonyára el fogják ismerni, hogy a magyaroknak az Európában oly elszigetelt nyelve érdemes arra, hogy azt a nyelvek iránt érdeklődő német tudósok tanulmányozzák.”⁵

Ennél is jelentősebb azonban az a tény, hogy a magyarországi németek ismételt hivatkoztak a *magyar történelmi értékekre*, teljes mértékben magukénak vallva azokat. Ez azért is rendkívül figyelemre méltó, minthogy éppen a történelmi értékek őrzése biztosíthatja leginkább egy nép, egy nemzet vagy egy nemzetiség

³ László TARNÓI, „*Der Neue Teutsche Merkur*” als Quelle historisch-hungarologischer Untersuchungen für den Zeitraum 1802–1808, *Berliner Beiträge zur Hungarologie*, 1(1986), 123–151.

⁴ *Nachrichten über Ungarns neueste Literatur und Kultur*, *Der Neue Teutsche Merkur* (a továbbiakban: NTM), 1802, 1, 4. sz., 269–270.

⁵ *Fortgesetzte Correspondenz-Nachrichten über die neueste Literatur und Kultur in dem österreichischen Kaiserthume*, NTM, 1807, 2, 7. sz., 197.

létének legalább viszonylag pontos meghatározhatóságát. Annak a népnek, amelynek nincsen múltja, annak jelene és jövője is értelmezhetetlen. – A megdöbbenő éppen az, hogy a magyarországi német nemzetiség lényegében és fő vonalaiban a magyar nép, ha úgy tetszik, a befogadó nép történetét osztatlanul sajátjának tekinti (minden individuális részletkülönbség mellett is, ami természetesen az anyanemzet képviselőire is vonatkozik) – és pedig, bármennyire meglepő, már a honfoglaló Árpád korától kezdve egészen a József nádor által kormányzott jelenig, képviselje bár ezt a történelmet északon a szepességi protestáns Samuel Bredeczky vagy délen a szegedi születésű katolikus Carl Anton Gruber. Ebből a szempontból, úgy látszik, annak sincs jelentősebb differenciáló szerepe, hogy az egyes szerzők ősei mikor és hová települtek a Magyar Királyságon belül. (Bredeczky ősei feltehetőleg 1200 körül, Gruberéi közvetlenül a török kiűzése után, Johann Paul Köffinger budai költő, aki pedig egy külön kis füzetet adott ki a magyar dicsőséget felidéző katonadalokból,⁶ első generációs budai német polgár volt, aki még Németországban született, arról tehát, hogy Magyarország Európa védőbástyája, Hunyadi és Zrínyi a megmentője, szülei még mit sem tudhattak, ő azonban már ezen ősökkel tudatosan azonosulva serkentette magyar honfitársait, németeket, magyarokat egyaránt a Napóleon elleni hárcra.) Mindebben a Magyar Királyságnak elkötelezett korabeli német patriotizmus nyilvánul meg, amit a szakirodalom többnyire az ún. „hungarus-tudat” terminussal jelöl.

Ennek a magyar történelmi indíttatású értékszemléletnek meglepő következményei vannak 1800 körül. A szepességi születésű német Jacob Glatz például messzemenőkig megérti a magyarok németellenességét, vég nélkül sorolva annak történelmi indokait, Gertrudisszal, Cilleivel és Caraffával, külön ecsetelve a Hunyadi Lászlón elkövetett árulást, az átvonuló keresztes hadak rablásait s a jelenig tartó gyarmatosítási törekvéseket. Mindent egybevéve, Glatz szerint a németek „kiáltó gazzetteket követtek el, vagy legalábbis arra indítottak másokat”. Ahogy később kifejtette, németeken osztrákokat is értett, mégis egyetlen németajkú csoportot leválasztott a többiről: „A német telepéseknek Magyarországon sohasem volt részük mindebben” – írta. – „Magatartásuk mindvégig mintaszerű volt.”⁷ Glatz ezzel elválasztotta magát és Magyarországon német „colonusait” a Magyar Királyságon kívül élő németektől, magyarságvallásukat magyarságvállalássá alakult, sőt, a korabeli politikai viszonyok bírálataival, amelyek természetesen ebben a formában csak a külföldön és névtelenül megjelent könyvében nyílt alkalma, olyan lényeges momentumokat is megfogalmazhatott, amelyek német nemzetiségi polgári értelmiségiek és magyar nemesek között az érdekközösség és érdekazonosság lehetőségeit is megteremthették. Így jöttek létre a korabeli elméleti munkák olyan félreérthetetlen tartalomtipológiai párhuzamai, mint amilyenek Jacob Glatz idézett műve és az ugyancsak szepességi és németül író magyar nemes Berzeviczy Gergely szintén külföldön, történetesen Weimarban 1802-ben megjelent híres *Ungarns Industrie und Commerz*⁸ című cikksorozata között vannak.

⁶ Johann Paul KÖFFINGER, *Lieder für Ungerns Bewaffnete, Panonien (sic!)*, 1809.

⁷ (Jacob GLATZ), *Freymüthige Bemerkungen eines Ungars über sein Vaterland, Auf einer Reise durch einige Ungarische Provinzen, Teutschland*, 1799, 58–59.

⁸ *Ungarns Industrie und Commerz von Gregor Berzeviczy, Beysitzer am Zipser und Saroser Comitát und Inspektor der evangelischen Kirchen und Schulen dießseits und jenseits der Theiß in Ungarn, Neue Zeitung für Kaufleute, Fabrikanten und Manufakturisten oder wöchentliche Nachrichten von neuen Handlungsvorfällen, neuen Erfindungen und Bekanntmachungen, welche den Kaufmann, Fabrikanten und Manufakturisten interessiren und nützlich seyn können*, hrsg. Johann Adolf HILDT, 1802, 19–29. sz.

Magyarországi németek és német nyelven író magyarok külföldi folyóiratokban és önálló kötetekben megjelenő tudományos munkái, politikai értekezései és szépirodalmi művei – a fentiekén kívül pl. Feßler németül írt magyar történelme és magyar történelmi tárgyú színművei – állandóan napirenden tartották a magyar történelem fontos tényeit, hogy ezzel közvetlenül vagy közvetve az aktuális magyar érdekek mellett érveljenek. (Talán 1848–1849-et, illetve 1956-ot kivéve soha olyan hatásos pozitív képet nem közvetítettek magyarok országukról külföldre, mint éppen 1800 előtt és után a német nyelvű magyarok. Megjegyzem, hogy az általuk készített szövegek, tartalmi érvrendszerük és elkötelezettségük mellett, nyelvileg is kifogástalanok voltak.)

Hatásában – de művelődéstörténeti szempontból is – legalább ilyen jelentősége volt a magyar történelem teljes spektrumát felidéző *belföldi* német nyelvű irodalmi és kulturális életnek is. Ezen belül nemcsak arra gondolok, hogy a német nyelvű színházak rendszeresen napirenden tartották a magyar múltat Szent Istvánnal, Nagy Lajossal, Hunyadi Lászlóval és Mátyás királlyal, hanem még inkább a történelmi tárgyú költői műalkotásokra, minthogy 1800 körül, akárcsak Közép-Európa más városaiban, a magyarországi városi lakosság körében is hihetetlen mértékben felértékelődött a nyomtatott szépirodalom, ezen belül a költészet, amely pedig abban az időben Pesten, Budán, Pozsonyban, Sopronban, a szepességi városokban, sőt Pécsen, Székesfehérvárott és másutt is, az olvasók részéről is hozzáférhetőbb volt német nyelven, mint magyarul.

A 19. század első évtizedében írt s a magyar múltról szóló német himnuszok, ódák, elégiák, epikus költemények tartalom- és formatipológiai szempontból egyaránt elválaszthatatlanok a korabeli, különösen pedig a későbbi romantikus magyar irodalomtól, elsősorban Berzsenyi, a Kisfaludyak, Kölcsey és Vörösmarty múltidéző költészetétől. Filológiai szempontból is rendkívül figyelemre méltóak az olyan tartalmi, gondolati egybeesések, mint amilyenek például a holdfényes romok között felidézett és tette serkentő dicső múlt képsorai (lásd például az 1807-ben névtelenül kiadott *Elegie an mein Vaterland: In den Ruinen eines alten Bergschlosses geschrieben* című vers disztichonjait⁹), vagy ami-

⁹ *Elegie an mein Vaterland: In den Ruinen eines alten Bergschlosses geschrieben*, Pannonien, 1807. – Lásd mindenekelőtt a vers bevezető disztichonjait:

Einsam im Mondlicht, auf Trümmer der Vorzeit gelagert,
 Weih' ich dir wehmutherfüllt, Vaterland diesen Gesang. –
 Schweigend gleitet dein Licht schon über die bläulichen Spiegel
 Jenes ruhigen See's, seelenereiternder Mond, –
 Und erhellt dort ein Kreuz, ein Dorf und schweigende Thäler,
 Hier ein Herz. Ha! es schlägt! Ahndung durchbebet mich ganz.
 Stumm hält eine Gestalt mir vor der *Vergangenheit* Spiegel,
 Und mit enthüllender Hand, zieht sie den Schleyer davon.
 Sinnend auf Schwerder gestützt, die Lenden mit Häuten bekleidet,
 Steht die gebietende Schaar Väter im schweigenden Kreis
 Sie, die mit mächtigem Arm, als Führer des Volkes und Edle
 Sieg' erst erkämpften, und dann lenkten das Beste des Staats.
 Plötzlich erschallte der heilige Schwur, mit Blut noch bekräftigt,
 Welche die Obergewalt Árpáds Geschlecht übertrug.
 Hat euch verkündet das Schicksal Jahrhunderte welche erst kamen,
 Glücklich durch Árpáds Geschlecht, Herrscher des mächtigen Volks.

lyen a magyar hazafias műltszemléletből fakadó „itt élned-halnod kell” gondolat (így pl. Christophorus Rösler 1807-ben megjelent *Nationalstolz* című versében,¹⁰ Gruber 1804-ben írt Pannonia-himnuszának zárósorában¹¹), éppígy az elmúlt dicsőség és a „rombadőlt jelen” metaforikus ütköztetése (ugyancsak a Pannonia-himnuszban¹²), ugyanevvel a gyengébb unokák szembeállítására (lásd ehhez a fent idézett elégia további bevezető sorait¹³), továbbá a Magyarország a keresztény Európa védőbástyája gondolat (például Johann Paul Köffinger *Lied der*

¹⁰ Christophorus RÖSLER, *Nationalstolz*, Zeitung für Herren und Damen, hrsg. Joseph LEYRER in Pesth, 1807, 18, 141. – Lásd a költemény 4. és 5. versszakát:

Die Reitze unsrer vaterländ'schen Auen,
Den Werth der vaterländ'schen Nation
Soll ohne Rührung sie erkennen, schauen,
Und ohne Selbstgefühl des Landes Sohn?
Und das Verdienst der Väter alter Zeiten
Soll nicht auf sich des Enkels Stolz es deuten?
Uns gehört das Schöne und das Gute,
Das in der Heimath fruchtbar sich beweist;
In unsrer Seele nur, in unsrem Blute
Glüht unsrer Väter kräft'ger Thatengeist!
Und was derselbe hinterließ, – die Erben
Geziemt es, *drauf zu leben und zu sterben.*

(Kiemelés tőlem, T. L.)

¹¹ Carl Anton von GRUBER, *Hymnus an Pannonia*, Wien, Anton Pichler, 1804, 48. – Zárósorok (a terjedelmes himnuszban az „anya” megszólításáig) a szülőföldet, a hazát személyesíti meg):

Mutter, ich scheide – Seh ich dich wieder, Menschengeliebte?
Nimmer vielleicht? – So tönet mir allzeit das schreckliche – *Nimmer* –
Bebend ins Ohr. Erhebe mich, Mutter! – Du schwindest! – Hier sterb' ich! –

¹² *Uo.*, a 24–26. lapon:

Vater Corvin! Dich rufet die Stimme des liebenden Sängers!
Mutter gebiethe der Gruft, und deinem Geheiß geüßend,
Weichet der Stein. – Du schweigest noch? – Mächtig ruf' ich: Corvinus! –
Fürst des glücklichen Volks, des hohen Wissens Verbreiter!
Von den Göttern gesandt, von Themis zum Lieblich erkoren,
Kamen die goldenen Zeiten durch dich, und nicht vor Äonen,
Wie der Grieche geglaubt, auf trügliche Märchen vertrauend. –
Göttin! Was stürzet vom Giebel herab! – Es rollen die Steine –
Krachend trennen die Wände sich – nur noch Wissegrads Trümmer
Sieht mein thränendes Aug; dem öden Gemäuer entfliehen
Vögel der Nacht, umschwirren die Reste, Bäume verschwinden,
Blumen welken, Gräser verdorren im weiten Burghof.
So vernichtet die Zeit in wandelbaren Gestalten,
Was die Thatenreichen Heroen setzen zum Denkmahl.

¹³ *Elegie an mein Vaterland, i. m.* – A bevezető sorok folytatása:

Zeigt euch dem Auge des schwächeren Enkels, ihr Großen der Vorwelt!
Hebt diess beklommene Herz, das Euch Erhabene denkt!
Oft wenn der Mond die bemoosten Ruinen der Ahnen erleuchtet,
Wo die zerstörende Zeit auch am Erhabenen nagt, –
Oder ein Feiger, erschlichene Namen der großen Verblichnen
Schändlich durch Thaten entehrt, blutet diess wallende Herz.
Nun ergötzt mehr kein Klirren der Waffen, dem Mächtigsten schreckbar,
Nicht mehr das traute Gespräch, das bey dem Becher begann.

(Kiemelés tőlem, T. L.)

Edlen című dalában¹⁴), a dicső halál epikus megéneklése (Karl Unger *Hans Körmend oder Die Weihe für das Vaterland* című balladájában¹⁵), vagy akár a Mohács utáni évszázadok tragikus pártoskodásainak, testvérháborúinak felidézése verssel és szövegmagyarázattal (ugyancsak a már idézett előgáiban¹⁶).

Ami a 19. század elején keletkezett történelmi tárgyú, magyarországi német költészetet a 19. század első felének magyar múltidézésétől tartalmilag valamegyest elválasztja, az csupán bizonyos hangsúly-eltolódásokban ragadható meg. Feltűnő például, hogy a korabeli német nyelvű történelmi tárgyú szépirodalom (mennysiségi és minőségi mutatókat egyaránt figyelembe véve) tematikusan mindenekelőtt két gyújtópontra koncentrálódik. Először is kiemelkedő szerep jut benne a keresztény Magyarországot megteremtő Szent Istvánnak, másodsorú pedig a keresztény Magyarországot az európai műveltség csúcsaira emelő Mátyás királynak. Kereszténység és felvilágosultság, kiművelt lélek és kiművelt szellem eszmeisége fonódik tehát harmonikus egységbe a német példázatok egész sorában. Mindez egészen természetes, hiszen akik e műveket írják, magyar elkötelezettségükkel együtt hívő keresztények is, katolikusok vagy protestánsok, egyben pedig valamennyien a német felvilágosodás műveinek szellemében nevelkedett értelmiségiek. (Sokan közülük Göttingenben August Ludwig Schlözer és

¹⁴ Johann Paul KÖFFINGER, *Lied der Edlen* = J. P. K., *Lieder für Ungerns Bewaffnete*, i. m., 8, 11. – A második és a kilencedik (utolsó) versszak:

Wir sind es noch,
Die als zahllose Scharen
Von südlichen Barbaren
Gedroht mit Slavenjoch,
Europen schützten, wie ein Damm,
Gen den umsonst die Menge schwamm
Wir sind es noch!
(...)
O seht herab
Der Väter Geister blicken!
Sie heischen uns zu schmücken
Mit Lorbeer'n frisch ihr Grab.
Seht Hunyad, Zrény, glanzvoll, winkt!
Schwört, daß ihr sieget oder sinkt,
Auf ihrem Grab!

¹⁵ Johann Karl UNGER, *Hans Körmend oder Die Weihe für das Vaterland* = *Musen-Almanach von und für Ungarn auf das Jahr 1808*, hrsg. Karl Georg RUMI, Leutschau, 1808, 17–20.

¹⁶ *Elegie an mein Vaterland*, i. m., 11, 12:

Blutig erhob sich, und rasch die Zwietracht, und schärfte die Klingen
Eines verwandten Geschlechts, um zu erwürgen sich selbst.
Über andere nur gewohnt den Sieg zu erkämpfen
Überwunden noch frey – nicht von dem Schicksal besiegt,
Schwächt den erhaltenen Ruhm, ha! vaterländischer Selbstmord –
Bey dem warnenden Grab bebt noch der Enkel, und schweigt.
Röthet die Steine noch Bürgerblut? Hat diesen modernem Schädel,
Schwächerer Greis, dein Sohn dir vom Rumpfe getrennt?
Hat der verblendete Gatte den Dolch in das Herz dir gestossen?
Weil einem andern dein Sohn huldigt, und du ihn noch liebst?
Blutend schweben am Hügel dort fest umschlungne Gestalten,
Zeigen mit bebender Hand noch auf das tiefende Herz, –
Zärtlich umschlang hier der Jüngling sein Mädchen, dem Liebe genügte –
Er hielt die Gegenparthey – so hat ein Vater gestraft! –
Schon sind die Wunden vernarbet, und bessere Zeiten begannen,
Und für die Ruhe besorgt, fesselt nun alle ein Sinn.

Christian Gottlob Heynét, Jenában pedig Schillert és Fichtét hallgatták, esetenként Weimarban a Goethe-ház vendégei voltak, mások az irodalomszervező drezdai Böttigerrel és/vagy a bécsi Retzerrel leveleztek. A bécsi felvilágosult értelmiségiekkel többé-kevésbé valamennyien kapcsolatban álltak.)

Mіндеzen kisebb-nagyobb interpretációs eltérések sem változtatnak, olyanok például, mint amilyen Franz Xavier Girzik drámájának sajátos Szent István-képe, amely szerint a magyar király aligha tudta volna hatalmas történelmi tettét, a keresztény állam megteremtését a környezetében lévő németek nélkül megvalósítani. A darab eszmeiségének ezt a mozzanatát kissé leegyszerűsítve úgy is megfogalmazhatjuk, hogy a németek által közvetített szellemre való fogékony nyitottság nélkül hiányoztak volna mindehhez a szubjektív feltételek, a német környezet (közöttük fegyveresek) által nyújtott biztonság hiányában pedig aligha jöhettek volna létre a még elvadult lelkületű barbár honfitársak feletti diadal elengedhetetlenül fontos objektív körülményei. Girzikkal ellentétben a fenntartások nélkül a magyar nemzeti elkötelezettség jegyében fogant *Elegie* szerint Szent István állama és alkotmánya olyan önálló teljesítmény, amely egyben az önkényt, a kényszert nem ismerő nép szabadságának garanciáját is nyújtja, olyan rendszer, amelyben – így az *Elegie* – a király immár 900 éve egy szabad nép felett uralkodik, s ebben az újkori Európában is csak a brit uralkodó és a brit nemzet viszonyát szabályozó alkotmánnyal hasonlítható.¹⁷ A két interpretáció közül az első a (magyarok által érvényesített) hősiesség és a (németek által közvetített) szeretet örömhírének pilléreire az értékek kiegyenlítése révén emeli Szent István országát Európába, a második ezzel szemben egyedülálló példát ad nemcsak Európának, hanem az egész emberiségnek. A két értékítéletben minden hangsúlyeltolódás mellett is közös azonban, amit az *Elegie* jegyzete így fogalmaz meg: „István király teremtő szelleme volt népének, amikor a keresztény vallást bevezette és ezáltal a barbárokat szelíd emberekké formálta.”¹⁸

A magyarországi német szövegekben Mátyás és Szent István fényében meglehetősen elhomályosult a honfoglaló Árpád, akinek felidézése, noha róla is igen sokat írtak, többnyire csupán arra szolgált, hogy a homályba vesző történelmi kezdeteket pontosítsa. Ahogy térben a Kárpátok koszorúja, úgy Árpád az időben jelzi a haza messzi határát. Szép példa erre a szépassági Samuel Bredeczky *Vaterland* című szaffikus ódája, amelyben a Kárpátok bércéről tekint végig a hazán és történetén. A Bredeczky által felidézett Árpádnak és utódainak dicső tettei nyomán azonban – s ez is sajátja a magyarországi német értékítéletnek – úgy látszik, túlságosan is sok vér folyik, túl sok a halál. Milyen dicsérete az a fényes győzelmeknek, hogy „hulla hullára tornyosul”? Ezért azután az ilymódon némileg elidegenített, de legalábbis vegyes érzelmekkel vállalt „régii dicsőség” ellentétpontozása is hajlik a magyar romantika ellentétpológiájától való eltérésekre. Bredeczkynél például a bíborszínű múlt a lemenő nap fényében végül is emlékké szelídül, s a jövőre új és más távlatok nyílnak: így a nemzet erkölcsi felemelkedése és általa a békés, vérontás nélküli értelmes életé.¹⁹

¹⁷ Uo., 24, 17. és 18. jegyzet.

¹⁸ Uo., 23, 10. jegyzet.

¹⁹ Samuel BREDECZKY, *Vaterland = Musenalmanach von und für Ungarn auf das Jahr 1801*, hrsg. Christ. RÖSLER, Preßburg, Schaufischer Verlag, (1800), 15–17. – A vers utolsó három versszaka. Kiemelés tőlem, T. L.

Ströme von Blut sah Phöbus oft auf unsern
Fluren. – Blaßer erschien sein strahlend Antlitz,
Sah er Leich' auf Leichen gethürmt, Trophäen
Glänzender Siege.

Schimmernder Heldenthaten Nachruhm krönet
Jetzt Pannonia dich. Nun ring nach hoher
Tugend. Sey im Frieden du groß und edel!
Würdig der Palme.

Lieblicher dämmert jetzt auf hohen Karpats
Spitzen, goldenes Abendroth, wenn freundlich
Deine letzten färbenden Strahlen, Sonne!
Wolken nur treffen.

Az erkölcsi felemelkedés a korabeli német nyelvű magyar irodalom értékítéletrendszerének olyan kulcsfogalma, amelyben ugyancsak elválaszthatatlanul fonódik egybe a hívő emberek majd kétezer éves keresztény értékrendje és a 18. század utolsó harmadára kialakult klasszikus német felvilágosodás eszmeisége. Megjegyzem, hogy a századvég német felvilágosult szelleme, különösen annak olyan alapideái, mint amilyen az erkölcsi cselekedet kategorikus imperativusa, továbbá a csupán egyéni erkölcsi tökéletesedés által megteremthető társadalmi felemelkedés tétele – nemcsak összeegyeztethető a keresztény értékrenddel (vagy éppen rekonstruálható abból), hanem fejlődéstörténetét tekintve is mindenekelőtt abból eredeztethető, hogy e forrásokra az azokból közvetlenül merítő magyarországi németek mellett a magyarul író kortársak is rendkívül fogékonyak voltak.

A német felvilágosult és klasszicista költészet úgyszólván teljes tartalmi és formai készletére talán valamennyi magyarországi német kortársánál pontosabban ráérző (és annak idején ezért is oly sikeres) Therese von Artner kitűnően össze tudta egyeztetni meggyőződéssel vállalt szellemi forrásait vallásos hitével. „A lélek hazája a túlvilág” – írta például az egyik versében.²⁰ A német nyelvű kor- és honfitársak felekezeti hovatartozástól függetlenül osztoztak Artnerrel e hívő világszemléletben. De nemcsak ebben, hanem abban a meggyőződésben is, hogy az ember evilági életében is részese lehet a transzcendens harmóniának – feltéve, ha a német felvilágosodás által egy teljes évszázadon át felidézett klasszikus kalokagathiának, a szépségnek és a jóságnek az igazsággal összefonódott hármas értékrendje az egyének ítéletében együttesen vagy külön-külön – esetenként össztársadalmi érvényesülésük ígéréssel – megfogant. Ez a szemlélet töretlenül kíséri végig a magyarországi német irodalom fejlődését, Artner 1800-ban megjelent verseitől Schediusnak 1822-ben az Aurorában publikált esztétikai tárgyú dolgozatáig.²¹ A két évtized tartalomtipológiai megfeleléseinek egy része többnyire a magyarországi németeknek a klasszikus Schiller iránti rendkívül nyitott fogadókészségéből fakad.

²⁰ Therese von ARTNER (írói álnév: THEONE), *Die Heymath der Seele*, 1798 = *Feldblumen auf Ungarns Fluren gesammelt von Nina und Theone*, Jena, J. G. Voigt, 1800, 2, 146–147.

²¹ Johann Ludwig SCHEDIUS, *A szépség tudománya = Aurora: Hazai Almanach*, 1, Pest, Trattner János, 1822, 313–320.

Az 1800-as évek elején e sajátos értékítéletnek kötelezte el magát a magyarországi német nyelvű szellemi elit valamennyi képviselője, s minél inkább magáénak vallotta, annál inkább alárendelt ennek minden anyag- és haszonelvűséget, s megvetett minden erőszakot és hatalomvágyat. Értékek csak mértéktartással teremthetőek – vallották. „Der kühnere Sprung ist schädlich” – írta az *Elegie* szerzője, majd néhány sorral később hozzátette: „Aber die steigende Bildung ist bleibend”.²² A maradéktalan igazság birtokbavétele maradéktalan erkölcsi erőt feltételez – írta Artner,²³ sőt Köffinger *An die Aufklärung* c. epigrammája szerint magának a felvilágosodásnak a korlátozás nélküli vakító fény sugarára is inkább rombol, mint előbbre visz:²⁴

An die Aufklärung

Mütterlich nährt dein gemildertes Licht die Keime des Geistes,
Aber dein hellerer Strahl – ach! er versengt das Gefühl.

Így végül is 1800-ban minden magyarországi német író reformer volt. Több-kevesebb distanciával valamennyien elfogadták a meglévő abszolutizmust, és ennek keretein belül várták az egyének összességének erkölcsi felemelkedését, a felvilágosult utópia megteremtését, minthogy fenntartások nélkül elkötelezték magukat a Magyar Királyságnak, elsősorban Magyarországon, végső soron azonban az egész világon.

A magyarországi német írók egyaránt elutasították a zsarnokságot és a forradalmat, az irtózott erőszak jegyében azonosítva azokat egymással. Elsősorban az erőszak keresztény és felvilágosult szellemű elutasításából és nem német voltuktól (!) fakadt viszonylag egységes Napóleon-ellenességük, a legszemléletesebben talán a *Zeitung für Herren und Damen* című pesti folyóiratban 1807-ben megjelent Köffinger-versben:²⁵

An einen großen Helden

Glaubst du, der Tempel des Ruhms sei Mörderhöhle geworden,
Daß du mit dreistem Schritt nahest dem Heiligthum dich?
Hast du die Hekatomben von Menschen der Menschheit geopfert?
Oder sanken sie dir, dir nur ein Opfer dahin?
Gab dir nicht Tugend das Schwert in die Hand nur Blutgier und Ehrsucht,
Wehe dir dann, o Held! Weh und unsterbliche Schmach.
Clio taucht in der Unschuld Blut den Pinsel und malet
Dich den Enkeln. Mit Fluch wenden von dir sie den Blick.

Therese von Artner szerint, amennyiben a szabadság forradalmi álma megvalósul, úgy az rabszolgasorsot teremt, a tirannus és a forradalmár nyomában ugyanis mindig ott az erőszak és a halál, a kötél és a guillotine:²⁶

²² *Elegie an mein Vaterland, i. m.*, 15.

²³ Therese von ARTNER, *Der Fels der Wahrheit*, 1798, i. m., 107.

²⁴ Johann Paul KÖFFINGER, *Gedichte*, Pesth, Matthias Trattner, 1807, 119.

²⁵ Johann Paul KÖFFINGER, *An einen großen Helden*, *Zeitung für Herren und Damen*, hrsg. Joseph LEYRER in Pest, 1807, 9, 72.

²⁶ Therese von ARTNER, *Der Hengst; Fabel*, 1793 = *Feldblumen auf Ungarns Fluren gesammelt von Nina und Theone*, Jena, J. G. Voigt, 1800, 1, 69–74.

Es giebt euch Slaverey, wenn ihr nach Freyheit schmachtet,
Es stürzt euch tief, wenn ihr nach Ruhm und Größe trachtet!
Der Sultan und das Volk hegt gleichen Wankelsinn,
Der lohnt euch durch den Strick, dies durch die Guillotinn'.

Mindebben nincs semmi különös, hiszen a francia forradalmat Európa csaknem teljes korabeli szellemi potenciálja mint a felvilágosodás értékrendjének és céljainak csődjét élte meg. Annál nagyobb jelentőséget kapott a magyarországi német költészetben a kifejezetten magyar érdekeknek soha semmiben ellent nem mondó reformok reménye, kérése, követelése, sőt a keresztény felvilágosult erkölcsi értékrend imperativusának az uralkodóktól és a hatalmasoktól való bátor számonkérése is. E téren minden érzékeny ellenére az álláspontok színskálája szinte végeláthatatlan. A szepességi Johann Georg Schmitz például a József nádort köszöntő versének záróstrófaiban a városi polgár büszke öntudatával kérte számon a magyarországi városok fejlődésének előmozdítását, mindenekelőtt az ehhez elengedhetetlenül szükséges szabad kereskedelmet.²⁷ A tudós Johann Ludwig Schedius ezzel szemben Pesten írt nagyszabású oratóriumában alig egy évtizeddel 1795 után (annak idején maga is politikai gyanúba keverve) Szent János evangelista látomásai nyomán felidézte az utolsó ítélet képeit, mennyet és poklot, s a jelenések könyvének irtóztató bűnlajstromát kettőre koncentrálni, a gyehenna tűzével fenyegette meg azokat, akik hatalmukkal önző érdekeiket szolgálva visszaéltek, és azokat, akik „szánalom nélkül ontják az ártatlanok vérért”.²⁸

Mások a magyar haza szellemi életének gyors fejlődésében látták értékrendjükbe vetett hitük megvalósítását, ismét mások a kor nagy magyar egyéniségeinek tetteiben, például Festetics gróf Georgiconjában, Széchényi Ferenc gróf könyvtárának a nemzet számára való megnyitásában, sokan pedig abban a határtalan gazdagságban, amit annak idején a Kárpát-medence anyagi és szellemi javakban nyújtott – egy Dorion néven író, máig ismeretlen költő például abban a harmonikus országépítésben, amire szerinte 1811-ben a nádor által kormányzott Magyar Királyság kizárólag a magyar, a német, a szláv, az illír és az oláh nép, „az öt gránitoszlop” nemzeti sajátosságainak érvényesítése révén lehetett képes.²⁹

1798 augusztusában az akkor még alig ismert Ernst Moritz Arndt, mintegy másfél évtizeddel később a német nemzeti öntudat ébresztőinek egyik kiemelkedő képviselője, két hetet töltött Magyarországon, beszélt többek között saját bevallásuk szerint is magyarul már alig tudó nemesekkel, pest-budai német polgárokkal, eljárt a budai és a pesti színházak előadásaira, találkozott József nádorral (útleírása szerint magyarul beszélő magyarokat, így pl. parasztokat csak a pesti vásártéren és gyalog Bécs felé, Piliscsaba táján mindössze látott), és végül utazása összbemutatóként nem titkolt irigységgel állapította meg, hogy a nemzeti karakter egységes sajátosságaiban rejlik a magyarok jövője, „ami egy népet eggyé tesz, egy országot összetart”, egy országot, amely a sokféleség egysége által „a

²⁷ Johann Georg SCHMITZ, *Ode auf seine k. k. Hoheit Joseph, Erzherzog von Oesterreich, Palatin von Ungarn, bey Gelegenheit Höchstdero Ankunft zu Großlommnitz in der Zips, im August 1806 = Musen-Almanach von und für Ungarn auf das Jahr 1808, i. m., 47–50.*

²⁸ Johann Ludwig SCHEDIUS, *Fragment aus einem Oratorium: Das Weltgericht = Musen-Almanach von und für Ungern auf das Jahr 1804*, hrsg. Christophorus RÖSLER, Pest, Verlag bei Konrad Adolph Hartleben, 1804, 32–33.

²⁹ D. C. DORION, *Pannonia: Eine Ode am Altare des Vaterlandes*, Pesth, Trattner, 1811, 10.

cirruszi nyilak törhetetlen kötegévé válik, minden kart felfegyverez, minden szívet egyesít, s egygyé tesz nemzetet és hazát.³⁰

Arndt korabeli magyarságsodálata a magyar városokban nyert német információkból állt össze.

László Tarnói

WERTVORSTELLUNGEN IM DEUTSCHSPRACHIGEN LITERARISCHEN LEBEN IN UNGARN UM 1800

Die deutschsprachigen literarischen Werke hatten in Ungarn am Ende des 18. und am Anfang des 19. Jahrhunderts eine äußerst beachtenswerte kulturhistorische Bedeutung. Sie wurden damals in den meisten Städten des Königreichs, vor allem in Ofen und Pest, durch das damals noch ungetrübte Hungarus-Bewußtsein ihrer Verfasser zu Trägern von regional und überregional höchst aktuellen Inhalten und damals modernen kultur- und literaturhistorischen Trends eines lebendig pulsierenden literarischen Lebens, an dem sich magyarische Literaten wegen historischer und politischer Zwänge sowie soziologischer Realitäten vorübergehend bei weitem nicht in dem Maße wie ihre deutsch schreibenden Zeitgenossen beteiligen konnten. Das ist um so beachtenswerter, als die weltanschaulichen, politischen und sogar nationalen Bestrebungen und Wertvorstellungen der ungarndeutschen Autoren im ganzen Königreich von denen der ungarischen Schriftsteller inhaltlich weitgehend untrennbar waren. Maßgebend ist dabei, daß sich die ungarndeutschen und deutschsprachigen ungarischen Intellektuellen nicht minder für Ungarn hielten als ihre ungarisch sprechenden Landsleute.

Als nach dem Jakobiner Prozeß das ungarische literarische Leben für anderthalb Jahrzehnte nahezu vollkommen zum Erliegen kam wurde im Königreich in deutschen Gedichten und Aufsätzen die hohen Werte der *ungarischen Sprache* sowie die zeitgenössischen poetischen Innovationen in der *ungarischen Literatur* gewürdigt, und in zahllosen Gedichten, Abhandlungen und Theateraufführungen gedachte man der *ruhmreichen Geschichte der Magyaren* mit dem landnehmenden Árpád, vor allem aber dem *christlichen Geist* des heilig gesprochenen Stephan I. und der *weltoffenen Kultur* des Königs Matthias. Diese christlich aufgeklärten Wertvorstellungen prägten ihre stets Ungarn verbundene Gegenwarts kritik, und diese vertrat man auch bei der jeweiligen Konstituierung von reformistischen Utopien sowie bei allen aktuellen innen- und außenpolitischen, wirtschaftlichen und kulturellen Zukunftserwartungen. So hatte die deutschsprachige Literatur zwischen 1795 und 1800 im Königreich Ungarn bei allen geringfügigen inhaltlichen Akzentverschiebungen zwischen ihren und den magyarischen Wertvorstellungen neben ihrer schon immer vorhandenen literarischen Vermittlerrolle zeitweilig auch eine außerordentlich wichtige kulturhistorische „Ersatzfunktion“.

³⁰ Ernst Moritz ARNDT, *Erinnerungen an Ungarn: Ein kleines Anhängsel* = E. M. A., *Reisen durch einen Theil Teutschlands, Ungarns, Italiens und Frankreichs in den Jahren 1798 u. 1799*, 1. Theil, 2. verb. u. vermehrte Aufl., Leipzig, 1804, 324–325.